

УКРАЇНСЬКІ ПІДПРИЄМЦІ У ДОБУ КАПІТАЛІСТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Історичний період, якому присвячено цей нарис, мав особливе значення для долі України. Довгий час тут панував селянський спосіб життя, але хід розвитку світової цивілізації, зрештою, визначив актуальність переходу до модернізованого індустріального суспільства. Ключову роль у цьому процесі, без якого неможливо було б рівнятися з високорозвиненими державами, відіграла ініціатива вітчизняних підприємців. Саме вони, не боячись ризику, вклали чималі кошти у передові галузі господарства, в розвиток чималих територій. Звичайно, рушійною силою їхньої діяльності було прагнення до прибутків, але об'єктивно вони торували шлях для поступу, для позитивних змін. Щоб підвищити ефективність свого бізнесу та залагодити соціальні питання, ті ж підприємці дбали про освітній розвиток України, жертвували значні суми на благодійні потреби. Наслідками багатьох економічних і культурних починань того часу українці користуються досі.

У другій половині XIX та на початку XX ст. українські терени входили до складу двох суміжних імперій – Російської та Австро-Угорської. Обидві ці держави провели важливі реформи, що торкнулися насамперед становища селянства. Імперія Габсбургів у 1848 р. скасувала обов'язкову панщину; імперія Романових у 1861 р. ліквідувала кріпосництво.

Незважаючи на половинчастий характер реформ, що обстоювали насамперед інтереси панівної верхівки, вони мали далекосяжні наслідки. Було відкрито шлях ринковим відносинам в сільському господарстві. Крім того, реформи вдало передували розв'язанню нагрітих проблем в індустріальних галузях.

Якщо на початку XIX ст. ці галузі перебували на українських землях, можна сказати, в зародковому стані, то прихід наступного століття супроводжувався для наших земляків потужним промисловим злетом, бурхливим розвитком капіталістичної економіки. Розгортання подібних процесів у пореформений період не було позбавлене суперечливих тенденцій, але загалом можна констатувати, що промисловість України впродовж короткого часу вийшла на якісно новий рівень. На цьому шляху вдалося досягнути технічного і соціального прогресу, що зумовив істотне зростання виробництва на всіх основних напрямках індустрії.

Перебіг подій промислової революції, що охопила Україну за часів капіталізму, переконливо засвідчує згадану вище роль у її здійсненні енергійних і здібних підприємців – насамперед представників місцевого купецтва. Вони добре розуміли вимоги часу та економічну кон'юнктуру, своєчасно вживали інноваційних заходів, проявляли себе як ефективні менеджери. Все це спричинило до успішної модернізації господарства, яка найбільшою мірою забезпечила вражаючі темпи розвитку промисловості.

Оскільки наприкінці позаминулого століття сільське населення України складало понад 80 % усієї чисельності, варто передусім згадати про розвиток хліборобства, відповідно до його визначної ролі в житті нашого народу. Виробництво та продаж хліба посідали важливе місце у вітчизняній економіці ще у XVIII та на початку XIX ст. Хоча цим бізнесом займалися насамперед поміщики, але у 1810-і рр. в Київській губернії вже утворилася комерційна компанія («торговий дім»), заснована братами

Віалка на селянському дворі, початок XX ст.

Порт і митниця в Одесі. З поштівки початку XX ст.

Степаном, Кіндратом, Терентієм Яхненками та їхнім свояком Федором Симиренком – відомими українськими промисловцями, що походили з кріпаків. Вони розпочали свою діяльність з оренди млинів у м. Смілі та хлібної торгівлі.

За часів капіталізму зерно й борошно стали цінними товарами на внутрішньому і міжнародному ринку. Але промислове підприємництво почало відігравати на цьому ринку відповідну роль лише після того, як до аграрної справи долучилися нові технології. Щоправда, обробка ґрунтів та збирання врожаїв ще проводилися у старовинний спосіб, із вельми обмеженим застосуванням технічних засобів. Проте на українських землях навчилися зберігати великі запаси зерна, а в борошномельній промисловості від примітивних ручних жорен, вітряків і водяних млинів перейшли до вдосконалених двигунів – парових, бензинових, електричних. Приміром, перший у Києві паровий млин влаштувала в 1857 р. на березі Дніпра група компаньйонів на чолі з купцем 1-ї гільдії Андрієм Глезером, причому обладнання для нього надійшло з Відня. Пізніше цей

млин придбав відомий цукрозаводчик і благодійник Ізраїль Бродський. Він, а згодом і його син Лазар значно збільшили підприємство, з 1893 р. ним опікувалося спеціальне акціонерне товариство. На початку XX ст., після спорудження великої дизель-моторної станції, млин перейшов на електропостачання.

Прогрес у борошномельній справі поширився також на технологічні процеси. Старозавітні постави з третювими жорнами поступалися місцем вальцовим конструкціям, де для роздільнення зерен застосовували спеціальні металеві валки. Млини обладнали механізмами для очищення й калібрування зерен, видалення зовнішніх оболонки, просівання та сортування обробленого продукту. На виході виробництва можна було отримати борошно різних сортів, крупи, а також висівки, придатні

на корм худобі. Вітчизняні млини до початку XX ст. використовували переважно імпортне обладнання англійського, німецького, австро-угорського, французького, американського виробництва, але згодом випуск подібних машин освоїли заводи в Єлисаветграді (Кропивницькому) та Одесі.

Важливою складовою частиною великих млинів або логістичних маршрутів з продажу хліба ставали механізовані зерносховища – елеватори, які не лише накопичували маси зерна, але й забезпечували особливі умови його зберігання без втрати товарної цінності. Зокре-

ма, для київського парового млина Бродських у 1907 р. спорудили величезний цегляний елеватор місткістю 1 млн пудів (тепер використовується як книгосховище Національної бібліотеки України ім. Ярослава Мудрого). Потужні елеватори були збудовані в портових містах на Дніпрі, Чорному та Азовському морях – у Кременчуці, Катеринославі (Дніпрі), Одесі, Миколаєві, Херсоні, Маріуполі та ін. Це сприяло активізації внутрішньої та зовнішньої

Статут акціонерного товариства Київського парового млина, 1906 р.

Вид на млин Бродських у Києві з елеватором. З поштівки 1910-х рр.

торгівлі хлібом. Україна перетворювалася на «житницю Європи». Якщо за даними на 1890-і рр. українські землі давали понад 27 % загального збору хліба в губерніях Європейської Росії, то в експортному вивозі зерна у той самий період на чорноморсько-азовські порти припадало 76,5 % усього обсягу.

Упродовж XIX ст. надзвичайного значення для українського сільського господарства та промисловості набуло виробництво цукру з цукрового буряку. Ця галузь на початку позаминулого століття тільки-но починала розвиватися, але визначальним поштовхом для неї стала діяльність графа Олексія Олексійовича Бобринського (1800–1868) – аристократа і водночас підприємця. Він зрозумів, що саме на українських землях вдало поєдналися можливості розміщувати посіви цукрового буряку та заводи для виробництва з нього цукру. Володіючи значними маєтками в Київській губернії, граф О. Бобринський, починаючи з 1838 р., заснував тут шість цукрових та головний цукрово-рафінадний завод (у Смілі). Саме завдяки його зусиллям цукробурякова промисловість перетворилася з експерименту в потужну і рентабельну галузь. Але при цьому

Граф О. Бобринський

Пам'ятник О. Бобринському в Києві. З поштівки початку XX ст.

підприємцеві довелося модернізувати буквально кожну фазу виробничого процесу. Про нього говорили, що «граф був і хімік, і механік, і технолог: нерідко працював на заводах, як робітник; ходив за плугом, як хлібороб, копав землю і саджав, як садівник». Вагомою заслугою графа О. Бобринського було й те, що він на найвищому державному рівні ефективно боровся з протидією консервативної бюрократії, якій легше було підняти митні ставки на ввезення тростинного цукру, ніж перейматися підтримкою місцевих ініціатив.

Після того, як цукробурякове виробництво поширилося в українських губерніях, було вирішено вшанувати пам'ять про графа О. Бобринського в Києві, який фактично став «цукровою столицею» всієї імперії. У 1872 р. на Бібіковському бульварі (тепер бульвар Тараса Шевченка) встановили бронзову постать графа на гранітному постаменті (скульптор І. Шрьодер). Монумент було присвячено «корисній діяльності Олексія Олексійовича Бобринського». Вперше в імперії таке визнання здобув не монарх чи воєначальник, а успішний підприємець. Щоправда, за радянської доби цей пам'ятник було знищено.

Досвідом графа О. Бобринського щодо виробництва бурякового цукру швидко скористалися інші промисловці – зокрема, вже згадана фірма «Брати Яхненки і Симиренко». Так, у 1844 р. вони спорудили паровий цукрово-рафінадний завод у с. Ташлик Черкаського повіту, а у 1848 р. заснували цукровий завод біля містечка Городище, понад річкою Вільшанкою – для тих часів найбільше вітчизняне підприємство цієї галузі, персонал якого налічував близько 4 тис. осіб. Заводське обладнання було придбане переважно у французьких і англійських фірм. До цього комплексу належали також майстерні для виготовлення й ремонту апаратури, що згодом перетворилися на машинобудівний завод.

Слід відзначити, що засновники заводу (до них долучилися також сини Федора Симиренка – Платон та Василь) вживали багатьох заходів, аби покращити умови праці та побут своїх працівників, активно запроваджували благодійність. Було створено ціле робітниче селище з більш ніж 150 будиночків, забезпечених садами й городами. При Городищенському заводі спорудили храм Св. Стефана, безкоштовне училище для дітей робітників, лікарню.

Подорожуючи Україною у 1859 р., Городище відвідав Тарас Шевченко. Існує спогад про те, як поет оглядав цукрове підприємство і був вражений його обладнанням і благоустроєм. Побачивши ж училище, Тарас Григорович не зміг приховати захоплення. «Він поривчасто

Титульний аркуш видання «Кобзаря» Т. Шевченка, 1860 р.

обійняв К. М. Яхненка, поцілував його і розчулено промовив:

– Батьку! Що ти тут наробив! – І на очах його з'явилися сльози.

Невдовзі Шевченко поскаржився меценатам, що готує до друку нове видання свого «Кобзаря», але видавці не погоджуються взяти на себе витрати з друку – 1100 рублів. Платон Симиренко одразу ж надіслав поетові гроші, і на титульному аркуші збірки з'явилася позначка: «Коштом Платона Симиренка». На жаль, попри невтомну діяльність цих підприємців, їхній фірмі судилося у 1880-і рр. знати ліквідації через підсилення конкуренції та кризу на кредитному ринку. Городищенський завод був проданий. Представники родин меценатів продовжували займатися бізнесом вже окремо. Особливо відзначився в цей період Василь Федорович Симиренко (1835–1915), молодший брат Платона. Він разом з дружиною Софією Іванівною ще з 1870-х рр. утримував власну цукроварню в селі Сидорівці Канівського повіту. Маючи вищу технічну освіту, Василь Федорович доклав чималих зусиль для модернізації виробництва та застосування прогресивних технологій. Крім власне цукру, він увів до номенклатури продукції деякі кондитерські вироби – зокрема, пастилу, що користувалася чималим попитом. Усе це істотно збільшило його прибутки і дозволяло надавати систематичну й вагому допомогу розвитку української культури. Василь Симиренко належав до свідомих українців, брав участь у діяльності київської «Старої Громади». Його гроші сприяли розвитку національного театру, видавничій

та науковій справі. Він був провідним меценатом знаменитого часопису «Киевская старина», згодом опікувався випуском «Літературно-наукового вістника» та інших видань. В середовищі української інтелігенції Василя Симиренка із вдячністю називали «Великим Хорсом», порівнюючи з давньослов'янським божеством сонця. Перед смертю меценат заповів свої капітали й майно на українські культурні цілі.

П. Симиренко

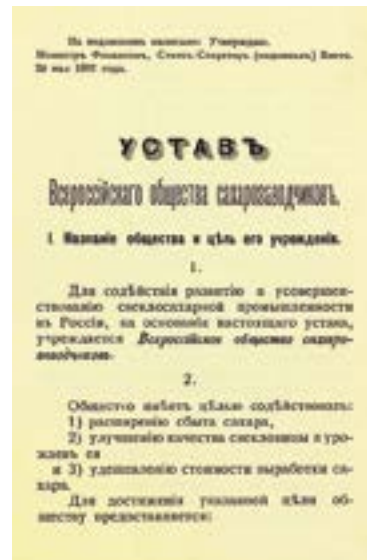
Після реформи 1861 р. на українських землях у складі Російської імперії цукробурякове виробництво поширювалося небаченими темпами. Якщо на межі 1850–1860-х рр. загальна кількість виробленого в імперії цукру ледь досягала 1 млн пуд., то на початку 1880-х рр. цей показник вже становив понад 12 млн, на початку 1900-х рр. – понад 72 млн, а на українські підприємства припадало орієнтовно 85 % від неї. Зауважимо, що кількість цукроварень порівняно з першою половиною XIX ст. дещо скоротилося, бо раніше дрібні господарства використовували для цієї мети примітивний «вогневий» спосіб, а надалі споруджувалися потужні парові заводи. Участь у виробництві цукру певною мірою сприяла пом'якшенню соціальних питань для пореформеної України, бо давала сталий заробіток багатьом тисячам селян, котрі склали надлишок робочої сили в хліборобстві.

Переважним чином «солодка продукція» йшла на внутрішній ринок, але подальше збільшення виробництва змушувало для запобігання обвалу цін і галузевої кризи відпускати частину цукру на експорт. Це ставало можливим тільки за умови заохочення з боку держави, бо на європейських ринках цукор був набагато дешевший. Товарообіг регулювали складні біржові механізми (зокрема, на Київській біржі, організованій у 1869 р., цукрова торгівля складала левову частку всіх операцій). В таких умовах ставала необхідною координація підприємств, тож у 1897 р. було затверджено статут Всеросійського товариства цукрозаводчиків. Збори товариства відбувалися в Києві.

Найзаможніші бізнесмени вдавалися до концентрації капіталів, укрупнення фірм.

Меморіальна дошка на честь В. Симиренка в Києві

Перша сторінка статуту
Всеросійського товариства
цукрозаводчиків, 1897 р.

Видання, присвячене
Михайлівському цукровому
заводу, 1896 р.

Прикладом потужного об'єднання стало «Товариство цукробурякових і рафінадних заводів братів Терещенків», створене у 1870 р. з початковим капіталом у 3 млн руб. Його заснували Нікола, Федір та Семен Терещенки – сини промисловця з міста Глухова, нащадка козацького роду Артемія Терещенка. Земельні володіння й підприємства братів Терещенків містилися в Чернігівській, Київській, Подільській, Волинській губерніях. Зокрема, Михайлівський цукро-рафінадний завод діяв біля хутора Михайлівського у Глухівському повіті й виробляв щороку понад 500 тис. пудів рафінованого цукру. На підприємстві налічувалося близько 600 працівників, які користувалися безкоштовною медичною допомогою в заводській

лікарні, а для їхніх дітей було відкрито училище. Передові технології, гідні умови праці на заводі отримали визнання фахівців; підприємство стало лауреатом кількох представницьких виставок (в тому числі удостоїлося золотої медалі Всесвітньої виставки в Парижі 1878 р.). Представники різних поколінь родини Терещенків постійно демонстрували свою небайдужість до проблем суспільства. У 1870 р. Терещенкам було пожалувано спадкове дворянство, їм присвоїли герб з промовистим девізом: «Прагненням до громадських користей». Широкою доброчинною діяльністю впродовж тривалого життєвого шляху відзначився Нікола Артемієвич Терещенко (1819–1903). Було підраховано, що в Глухові та в Києві, де зрештою оселився цукрозаводчик, він загалом витратив на благодійні потреби велетенську на ті часи суму – 5 млн руб. Його коштом було створено школи, лікарні, притулки, він жертвував на будівництво храмів, на матеріальну допомогу нужденним, на стипендії талановитим учням. У народі Терещенка шанували

Храм Трьох Анастасій в Глухові,
початок ХХ ст.

Пам'ятник О. Терещенку
в Глухові, початок ХХ ст.

Родина Терещенків. Поштовий блок. Україна, 2014 р.

бливо називали «старий Нікола». Ще за життя філантропа, у 1899 р., його прізвищем було названо вулицю в Києві, на яку виходив особняк Ніколи Артемієвича, – вона й зараз має назву Терещенківська.

Нікола Терещенко, його брат Федір, сини Іван та Олександр цікавилися мистецтвом, збирали твори живопису вітчизняних майстрів. Особливо близьким це захоплення стало для Івана Ніколовича Терещенка, який не лише володів чудовою художньою колекцією, але й матеріально забезпечував

демократичний творчий заклад – Рисувальну школу, засновану митцем і педагогом Миколою Мурашкою. Дочка «старого Ніколи» Варвара Терещенко одружилася з родовитим українцем Богданом Івановичем Ханенком (1849–1917), освіченим правником, який входив до керівництва фірми братів Терещенків. Подружжя Ханенків у своїй оселі на вул. Терещенківській створили мистецьке зібрання, що його у 1917 р. подарували місту Києву (тепер – Музей мистецтв ім. Б. та В. Ханенків).

У Глухові, коштом родини Терещенків, було споруджено храм Трьох Анастасій,

П. Харитоненко

Павлівський цукровий завод у Сумах.
З поштівки початку ХХ ст.

який став фамільною усипальницею меценатів. Неподалік у 1909 р. відкрили пам'ятник Ніколі Терещенку – багаторічному міському голові Глухова (скульптор М. Андреев). Більшовицька влада прибрала його з п'єдесталу, проте родину Терещенків понині шанують у рідному місті. А в Києві на честь Ніколи Терещенка вже в наш час спорудили бронзовий монумент на повен зріст (скульптор О. Михайлицький) у дитячому медичному закладі «Охматдит» – колишній Лікарні для чорноробів, що її заснував «старий Нікола».

На Слобожанщині успішний цукроварний бізнес здійснювала родина Харитоненків, що походила з селян-чумаків, але зуміла, як і Терещенки, здобути дворянство з фамільним девізом «Працею возвеличусь». Іван Герасимович Харитоненко (1822–1891) заснував «Торговий дім І.Г. Харитоненко з сином», який володів кількома підприємствами, серед яких

виділявся Павлівський цукрорафінадний завод у с. Луки Сумського повіту (понад 600 робітників, більш ніж 900 тис. пудів річної продукції). Справу успішно продовжив Павло Іванович Харитоненко (1852–1914). Він модернізував батьківські заводи, збільшивши та здешевивши їхню продукцію. Харитоненки промисловою та меценатською діяльністю залишили помітний слід у Сумах, де містилася контора їхньої фірми; Івана Харитоненка вшановано в місті монументом.

На теренах Правобережної України вагома частка цукрової промисловості перебувала в руках польських магнатів-землевласників – Браницьких і Потоцьких. Але чільне місце серед усіх цукробурякових концернів, пов'язаних з Україною, посідало Олександрівське товариство цукрових заводів, засноване у 1873 р. підприємцем Ізраїлем Бродським на базі цукрового та рафінадного заводів у містечку Лебедині Чигиринського повіту. Основний капітал Товариства впродовж його діяльності збільшився з 5 до 20 млн руб. Прізвище фундатора походило від міста Броди в Галичині, де його родина мешкала до середини ХІХ ст. Раніше Бродські мали прізвище Шор і походили з давнього роду єврейських рабинів. Але, прийнявши російське підданство, вони оселилися під новим ім'ям в українському містечку Златополі (нині – у складі м. Новомиргорода). Згодом Бродські яскраво проявили себе в діловому житті Одеси та Києва. Найбільш видатним представником династії був Лазар Ізраїльович Бродський

Акція
Олександрівського
товариства
цукрових заводів

Лазар Бродський
(портрет роботи
М. Пимоненка)

Київський політехнічний інститут.
З поштівки початку ХХ ст.

Навчальні майстерні КПІ.
З поштівки початку ХХ ст.

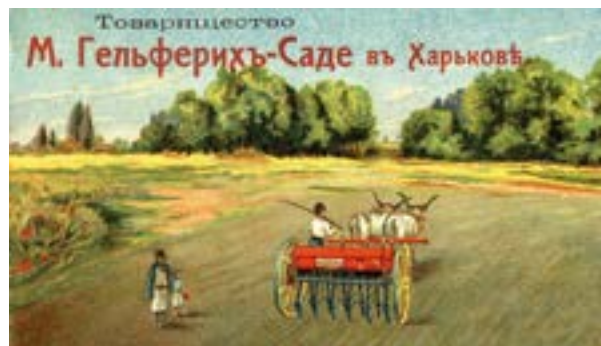
(1848–1904), якого часто називали «цукровим королем». Чи не найбагатший з киян, він відіграв величезну роль у єврейській благодійності. Його коштом в Києві спорудили хоральну синагогу, разом з братом Львом він заснував початкове єврейське училище для хлопців з ремісним відділенням. Водночас Лазар Ізраїльович жертвував значні суми для загальнооміських потреб. Так, через небезпеку епідемії інфекційних хвороб він створив у Києві Бактеріологічний інститут, а після його смерті заповідані «цукровим королем» кошти сприяли будівництву Бессарабського критого ринку.

За прямої участі Лазаря Бродського було вирішено нагальне питання щодо забезпечення цукробурякової галузі освіченими кадрами. В приватному особняку Лазаря Ізраїльовича на Липках у 1896 р. відбулася нарада за участю міського голови, авторитетних учених, інженерів, промисловців, банкірів. Вони взяли курс на влаштування в Києві вищого навчального закладу за типом політехнікуму. При цьому частину витрат брало на себе місто, частину обіцяли компенсувати провідні підприємці. Так, від Ніколи Терещенка надійшло для цієї справи 150 тис. руб., від Лазаря Бродського – 100 тис. Інститут почав діяти у 1898 р., до 1902-го тривали роботи зі спорудження його власного комплексу. Найпершими факультетами («відділеннями») КПІ стали сільськогосподарський, інженерний, механічний та хімічний. Всі вони

враховували потреби цукробурякової промисловості: студентів учили виробувати сировину, зводити заводські корпуси, організовувати та обладнувати виробництво, забезпечувати найкращі якості готової продукції.

Успіхи цукроваріння та інших аграрних галузей стимулювали також розвиток машинобудування. Адже спершу переважна більшість сільськогосподарської техніки, обладнання млинів і цукрових заводів надходила у вигляді імпорту, що помітно збільшувало видатки. Деякі машинобудівні підприємства з'являлися на базі механічних майстерень при цукроварнях – як, приміром, у Смілі за ініціативою графа Бобринського або в Городищі в комплексі заводу братів Яхненків і Симиренка. Але більшість їх поставала на теренах українських міст, куди після реформи 1861 р. прийшла маса сільського люду в пошуках заробітку.

В багатьох випадках фундаторами подібних підприємств були приїжджі іноземці – їм було простіше визначити, у яких закордонних виробників варто замовити первинне обладнання. Приміром, в Одесі з 1854 р. існував завод акціонерного товариства Йоганна Гена, вихідця з німецької землі Вюртемберг. Завод Гена виробляв та ремонтував плуги оригінальної конструкції, жниварки, соломорізки, молотарки тощо (в радянські роки став державним заводом сільськогосподарського машинобудування). Так само у Вюртемберзі народився Максиміліан

Рекламний плакат фірми «Гельферіх-Саде»,
початок ХХ ст.

Завод «Гретер і Криванек» у Києві.
Зображення початку ХХ ст.

Гельферіх (Гельферіх-Саде) – підприємець і громадський діяч, який у 1874 р. організував у Харкові фірму збуту техніки для аграрних потреб «Гельферіх-Саде». Фірма, з 1895 р. перетворена на акціонерне товариство, утримувала великий завод землеробних машин, котрий пізніше отримав більшовицьку назву «Серп і молот» (нині не існує).

На околиці Києва, Шулявці, у 1882 р. розпочав діяльність чавуноливарний і механічний завод, заснований швейцарським підданим Яковом Гретером та німецьким інженером Філіпом Мозером. На початку існування тут працювало близько 30 робітників; все «енергетичне господарство» складалося з двох локомотивів на кільканадцять кінських сил кожний; ливарний процес забезпечували дві невеликі вагранки. Проте досить швидко завод Гретера і Мозера зайняв помітне місце у київській промисловості. Його замовниками стали численні цукроварні, винокурні, млини Київщини. У 1888 р. Гретер із новим компаньйоном – чехом Йозефом Криванеком – організував акціонерне товариство «Київський машинобудівний і котельний завод Гретер, Криванек і Ко». Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. завод Гретера і Криванека був у Києві провідним виробником устаткування цукрових заводів, випускаючи насоси, центрифуги, бурякорізки, парові казани і машини, вакуум-апарати, рафінадні форми тощо. Якість продукції отримувала високі оцінки. Приміром, на Нижньогородській виставці 1896 р. завод отримав золоту медаль за експоновану парову машину. За радянської доби підприємство було відоме як завод «Більшовик» – один з велетнів київської промисловості.

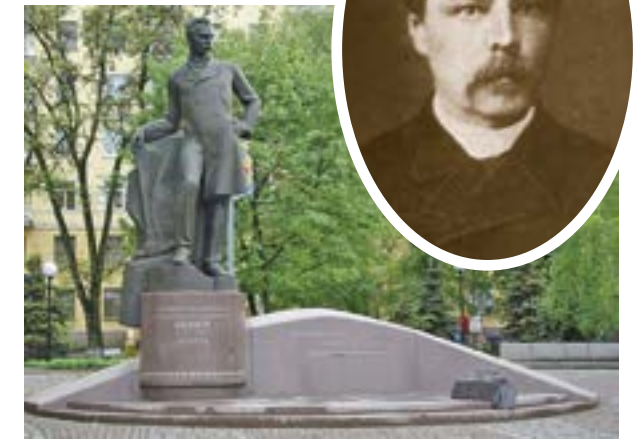
За особливим сценарієм розвивалися південні та східні регіони України. Тут величезну роль в економічній ситуації відіграло освоєння багатих покладів корисних копалин – Донецького кам'яновугільного басейну, Криворізького залізрудного басейну, Нікопольського марганцевого басейну. Темпи пореформеного розвитку вражають: упродовж 1861–1900 рр. видобуток кам'яного вугілля в Донбасі збільшився з 10 до 672 млн пудів, а видобуток залізної руди в Криворіжжі – з 1,3 до 210 млн пудів. Стрімке формування відповідних промислових центрів відбувалося значної мірою завдяки коштам іноземних інвесторів, які виявили необхідну для цього підприємливість і далекоглядність. Проте необхідно відзначити й місцевих бізнесменів, чия участь у розвитку регіонів мала видатне значення.

Приміром, вирішальні кроки до розвідування та початку активної експлуатації Криворізьких копалин зробив Олександр Миколайович Поль (1832–1890). Його мати, уроджена Полетика, походила зі старовинного українського роду. О. Поль,

правник за освітою, був одним з найбільш активних учасників земського самоврядування Катеринославської губернії, займався у своїх маєтках аграрним бізнесом, зокрема скотарством. Він палко захоплювався старожитностями рідного краю, був археологом-аматором. Зібрані ним колекції лягли в основу зібрання історичного музею в Катеринославі (тепер Дніпровський історичний музей)

О. Поль

Пам'ятник О. Полю в Дніпрі (фото з сайту okolo.dp.ua)

ім. Д. Яворницького). У Дніпрі та Кривому Розі нині існують пам'ятники О. Полю.

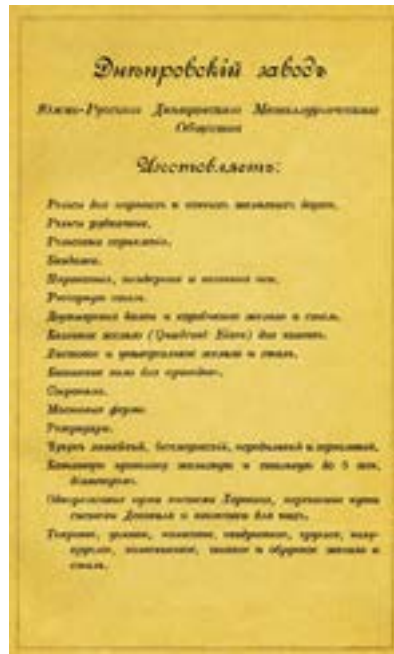
Досліджуючи землі біля Кривого Рогу, О. Поль зумів оцінити залізрудні багатства цих територій, взяв їх в оренду і вжив заходів до більш ретельного дослідження. Щоправда, царський уряд спершу виявив байдужість до складної справи, тому О. Поль був змушений створити у 1880 р. акціонерне товариство «Залізнi руди Кривого Рогу» у Франції (є відомості, що французькі інвестори розібрали акції на загальну суму 5 млн франків впродовж однієї доби). У подальші роки відбувалося швидке освоєння багатств Криворізького басейну, починаючи з копалин на р. Саксагань. Неподалік, у с. Гданцівці (тепер частина Кривого Рогу) на виконання задумів О. Поля у 1890-і рр. було

Копалини у Гданцівці, 1899 р.

споруджено чавуноливарний завод для більш економічного використання руди з порівняно низьким вмістом металу. Перед Першою світовою війною виплавка чавуну на цьому заводі, що використовував французькі капітали, сягала 5 млн пудів на рік.

В населених пунктах навколо залізрудних копалин було створено й інші металургійні підприємства. Серед найбільш відомих – Дніпровський завод в селі Каменському (теперішній Дніпровський металургійний комбінат, м. Каменське). Його спорудження (переважно коштом бельгійських та французьких капіталістів) розпочалося у 1887 р., а вже у 1889-му продукцію першої домни оцінили на Всесвітній виставці в Парижі золотою медаллю. Кількість робітників у 1910-і рр. становила понад 6,5 тис., річний випуск чавуну, сталі й прокату складав разом понад 70 млн пудів. Інший

Рекламний текст Дніпровського заводу, початок XX ст.

електричною станцією. Тут діяли доменні й мартенівські печі, бесемерівські конвертери, прокатні стани. Річна виплавка металу перевищувала 69 млн пудів. Існувало робітниче селище з будинками для службовців і гуртожитками, було відкрито лікарню, аптеку, школу.

Швидко й неспізнано мінялися ландшафти вугленосного Донбасу. Тут виникали складні конструкції копалин, біля вугільних шахт здійснювалися терикони, поставали труби, печі й виробничі корпуси численних заводів.

У XIX ст. в розвинених країнах набули поширення прогресивні технології виплавки металу на кам'яному вугіллі. Наявність паливних ресурсів у вигляді безмежних

запасів вугілля та коксу та близькість залізрудних покладів сприяла бурхливому розвитку металургійної галузі на Донбасі. Навколо підприємств утворювалися робітничі селища, що згодом набували статусу міст. Характерним прикладом стала Юзівка – поселення на місці с. Олександрівки біля металургійного заводу, що його почав будувати у 1869 р. англійський (точніше, валлійський) концесіонер, інженер-механік Джон Джеймс Юз (1814–1889). Спочатку то був скромний населений пункт Бахмутського повіту Катеринославської губернії. Проте у 1910-і рр. кількість мешканців Юзівки сягнула 70 тис., і з 1917 р. селище стало містом (майбутній Донецьк, центр однойменної області). Завод у Юзівці почав виробляти якісний чавун у 1872 р. Це підприємство згодом перетворилося на одне з найкрупніших (у 1910-і рр. тут працювало близько 10 тис. робітників).

Шлях, прокладений Юзом, виявив величезні індустріальні перспективи Донбасу. Сподіваючись на швидке збагачення, свої кошти

Шахта в Юзівці. З поштівки початку XX ст.

Олександрівський завод у Катеринославі. З поштівки початку XX ст.

велетень металургії містився в Катеринославі й належав акціонерному товариству Брянських рельсопрокатних і механічних заводів. Він був закладений у 1885 р. під назвою «Олександрівський Південноросійський залізобудівний та залізопрокатний завод». Одним з провідних ініціаторів створення цього підприємства став інженер шляхів сполучень Віктор Голубев – відомий вітчизняний бізнесмен і меценат. Йому належав маєток у с. Пархомівці на Київщині, де після його смерті на заповідані ним кошти було зведено монументальну Покровську церкву в неоруському стилі (в оформленні храму брав участь художник М. Реріх). На початку XX ст. Олександрівський завод був обладнаний механічною й хімічною лабораторією,

у металургію цього краю вкладали американці (завод Нікополь-Маріупольського товариства), бельгійці (завод «Провіданс» у Маріуполі та Єнакіївський металургійний завод), польська фірма (завод Краматорського металургійного товариства) та інші іноземні підприємці.

Дж. Юз

Металургійний завод у Юзівці. З поштівки початку XX ст.

Разом з цим, можна згадати видатного бізнесмена і громадського діяча з Харкова – Олексія Кириловича Алчевського (1835–1901).

Він зацікавився гірничопромисловою справою, і у 1895 р. за його активного сприяння було створено Донецько-Юрїївське металургійне товариство, яке того ж року відкрило чавуноплавильний та залізобудівний завод біля станції Юрїївка Слов'янського повіту (нині Луганська обл.). Завод посідав помітне місце в металургійній галузі (понад 5 тис. робітників, 5 доменних і 7 мартенівських печей) та був одним з небагатьох підприємств Донбасу, що працювали на вітчизняних інвестиціях.

О. Алчевський не шкодував власних коштів на підтримку українського громадського руху (ще у 1899 р. на терені його власної садиби в Харкові було споруджено перший пам'ятник Тарасові Шевченку), дружина мецената Христина Данилівна Алчевська відіграла величезну роль у розвитку народної освіти, популяризувала українську мову. О. Алчевський трагічно загинув у 1901 р., у розпал економічної кризи. Невдовзі, у 1903 р., станцію Юрїївка перейменували на Алчевське, ушанувавши заслуги українського промисловця; заводське селище згодом перетворилося на місто Алчевськ. Тепер в Алчевську та Харкові існують пам'ятники О. Алчевському.

О. Алчевський

Доводиться відзначити, що поряд з високотехнічним обладнанням, завезеним з-за кордону, в шахтах і металургійних комплексах Донбасу ще нерідко використовувалися архаїчні форми праці. Вугілля транспортували так звані саночники (в кращому випадку, коні), вагонетки з рудою перевозили робітники-«каталі». Дешевизна робочої сили дозволяла хазяям у такий спосіб збільшувати прибутки. Їхня корисливість приводила багатьох працюючих до інвалідності, провокувала нещасні випадки. На цьому тлі особливо яскраво проявлялися зусилля здібних інженерів і організаторів виробництва, спрямовані до модернізації конструкцій і технологій, до повної механізації підприємств. На півдні та сході України залишив по собі вдячну пам'ять талановитий металург Михайло Курако, уродженець Білорусі. Він добре вивчив доменну справу та проявив свої знання на практиці, керуючи відповідними цехами на заводах Краматорська, Юзівки, Єнакієва. Винаходи М. Курако істотно вдосконалили доменний процес; навколо нього сформувалася ціла школа вітчизняних фахівців.

Величезні обсяги сировини та виготовленої продукції в різних галузях господарства вимагали розвинутого транспортного сполучення. Починаючи з 1860-х рр., по українських землях формувалася залізнична мережа. Найдавнішими були лінії Південно-Західних та Південних залізниць. Управління Південно-Західними залізницями містилося в Києві (деякий час вони діяли як акціонерне товариство, з 1895 р. перебували в державній власності). При ПЗЗ діяли Головні майстерні, що стали одним з провідних київських підприємств (нині Київський електроввагоноремонтний завод). Вони відігравали величезну роль у технічному озброєнні транспортної галузі. Особливо помітним це стало після того, як до керівництва ПЗЗ прийшов талановитий

Кінне перевезення вугілля на Донбасі. З поштівки початку XX ст.

Колишня механічна лабораторія Головних залізничних майстерень у Києві

О. Бородин

інженер-новатор Олександр Парфенійович Бородин (1848–1898). Одним із промовистих прикладів його нововведень стало влаштування в майстернях найпершого в місті електричного освітлення у 1878 р. Того ж року до майстерень було вперше проведено парове опалення (з використанням відпрацьованого гарячого пару

від кочегарки, яким приводили до руху механізми). В обладнанні підприємства надавалася перевага найбільш сучасним і досконалим верстатам та механізмам: витрати на їх придбання окупувалися швидкою та якісною роботою. Нечуваною новацією стало створення при майстернях у 1881 р. паровозно-дослідної станції – першої у світі. Було придбано єдиний на вітчизняних залізницях динамометричний вагон для дослідження руху потягів. За ініціативою О. Бородина на ПЗЗ уперше в країні почали діяти механічна та хімічна лабораторії. В Головних майстернях створювалися і випробовувалися прогресивні моделі паровозів, пасажирських та товарних вагонів.

Надалі залізничною мережею було охоплено індустріальні райони півдня та сходу України. Розвиток транспорту став додатковим чинником збільшення промислового потенціалу. Металургійні підприємства приймали замовлення на виготовлення рейкового прокату, в машинобудуванні поширювалося виготовлення паровозів та вагонів. Так, у 1895 р. на околиці Харкова коштом акціонерного товариства з російсько-французьким капіталом було розпочато спорудження паровозобудівного заводу, який вже наступного року відкрив свою діяльність (пізніше став відомий як завод імені Малишева – провідне промислове підприємство Харкова). Тоді ж з'явилося товариство машинобудівних заводів, засноване німецьким бізнесменом Густавом Гартманом. У 1896–1900 рр. ця фірма створила паровозобудівний завод в Луганську.

Традиційно велику роль в господарстві України відігравало судноплавство. Важливим портом і потужним центром суднобудування був Миколаїв, де діяли як казенне Адміралтейство,

Паровозний відділ заводу Гартмана в Луганську. З поштівки початку ХХ ст.

Адміралтейство в Миколаєві. З поштівки початку ХХ ст.

І. Сікорський з моделлю літального апарату в Києві, початок ХХ ст.

І. Сікорський

так і приватні підприємства (зокрема, завод «Наваль» та Чорноморський механічний і котельний завод). Уродженець Миколаєва, адмірал Микола Аркас вивчав світовий досвід у цій галузі. На посадах командира Миколаївського порту, військового губернатора Миколаєва, головного командира Чорноморського флоту і портів він сприяв залученню прогресивних тенденцій до будівництва кораблів, особливо для військових потреб. Його син, також Микола, за родинною традицією присвятив себе флотській справі, але відзначився як видатний українознавець і громадський діяч, автор першого українського твору з вітчизняної історії.

А. Анатра

Що ж до повітряних сполучень, то їх технічна база, по суті, на початку ХХ ст. лише починала створюватися. Але вітчизняні конструктори вже робили перші кроки до виникнення українського літакобудування. Важко переоцінити роль киянина Ігоря Сікорського, який, починаючи зі студентської лави в КПІ, створював моделі літаків і гелікоптерів. Збудованим повітряним судна – такі, як чотири моторний біплан «Ілля Муромець», – заклали основи важкої вантажної, пасажирської та військової авіації. Щоправда, серійний випуск «Муромців» був налагоджений

в Петербурзі, у майстернях Російсько-Балтійського заводу. Проте підприємець Федір Терещенко, один з представників династії цукрозаводчиків Терещенків, вихованець КПІ, також розробив власні моделі літаків і у 1909 р. організував у власному маєтку Червоному Волинської губернії авіамайстерню. Вона фактично являла собою перший аеропланний завод України.

На світанку авіабудівництва помітне місце належало заснованому в 1911 р. підприємству відомого бізнесмена італійського походження Артура Анастри. Його родині належали в Одесі пароплавство і великий паровий млин. А. Анастра захоплювався технічними новаціями, цікавився автомобілями й авіацією, очолював Одеський аероклуб. При клубі відкрили авіаційну школу, яка готувала, зокрема, фахівців з повітряної техніки. Допоміжна майстерня аероклубу швидко перетворилася на завод «Анастра», що розташовувався біля Стрільбищного поля на околиці Одеси. В роки Першої світової війни

Рекламний плакат підприємства «Анастра»

Вхід до магазину фірми С. Кульженка, початок XX ст.

він випустив понад тисячу літаків. Значну частину продукції заводу становили машини за французькими зразками («Фарман», «Моран», «Вуазен», «Ньюпор»), проте було втілено й оригінальні розробки власних конструкторів. Фірма «Анатра» створила додатковий виробничий майданчик в Сімферополі, та йому

матеріалів, друкованих видань тощо. Деякі з них починалися з дрібних майстерень, але завдяки енергії та підприємливості їхніх власників виходили на солідний рівень і отримували широку відомість.

Так, провідним українським друкарем у другій половині XIX ст. став Стефан Васильович Кульженко (1837–1906). Він присвятив себе обраній професії з хлоп'ячих років. Щабель за щаблем просуваючись у майновому та фаховому зростанні, С. Кульженко ретельно вивчав кращі зразки світової поліграфії, очолював новітні технології – фототипію, літографію, кольоровий фотодрук, організував професійне навчання. Його київський заклад випустив низку книжкових видань і альбомів, що досі вражають смаком оформлення і поліграфічною якістю. Видавець співчутливо ставився до української культурної діяльності, в друкарні С. Кульженка побачили світ численні твори письменників-українців. Згодом батьківську справу успішно продовжував його син Василь Кульженко.

Майстер-ювелір Йосип Абрамович Маршак (1854–1918), заснувавши власне підприємство у 1878 р., набув слави «київського Фаберже». Його кращі витвори не поступалися творам провідних ювелірів світу, здобули нагороди Всесвітніх виставок у Чикаго та в Парижі,

С. Кульженко всієї виробленої продукції.

Рекламний альбом фабрики Й. Маршака, 1913 р.

Й. Маршак

не судилося довго діяти, тоді як авіаційний завод в Одесі існує донині.

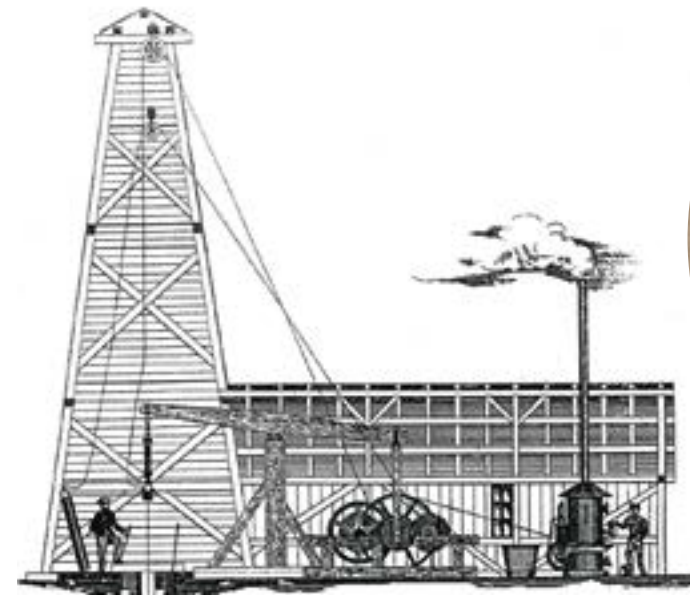
На початку XX ст. в Російській імперії відбувалося формування могутніх синдикатів, що створювали умови для злиття промислового й банківського капіталу, монополізації цілих галузей промисловості. Серед них були «Продвагон», «Продамет», «Трубопродаж», «Продвугілля». Варто уваги, що всі вони виникали як загальноімперські, але їх основу склали українські підприємства, даючи до 65 %

важкої промисловості по всій Україні діяли заводи й фабрики з виготовлення предметів масового споживання, харчової продукції, будівельних

матеріалів, друкованих видань тощо. Деякі з них починалися з дрібних майстерень, але завдяки енергії та підприємливості їхніх власників виходили на солідний рівень і отримували широку відомість.

Так, провідним українським друкарем у другій половині XIX ст. став Стефан Васильович Кульженко (1837–1906). Він присвятив себе обраній професії з хлоп'ячих років. Щабель за щаблем просуваючись у майновому та фаховому зростанні, С. Кульженко ретельно вивчав кращі зразки світової поліграфії, очолював новітні технології – фототипію, літографію, кольоровий фотодрук, організував професійне навчання. Його київський заклад випустив низку книжкових видань і альбомів, що досі вражають смаком оформлення і поліграфічною якістю. Видавець співчутливо ставився до української культурної діяльності, в друкарні С. Кульженка побачили світ численні твори письменників-українців. Згодом батьківську справу успішно продовжував його син Василь Кульженко.

Майстер-ювелір Йосип Абрамович Маршак (1854–1918), заснувавши власне підприємство у 1878 р., набув слави «київського Фаберже». Його кращі витвори не поступалися творам провідних ювелірів світу, здобули нагороди Всесвітніх виставок у Чикаго та в Парижі,

Буріння нафтових свердловин в Галичині. Зображення кінця XIX ст.

Й. Зег

Роберт Домс (1815–1893), який систематично консулювався з фахівцями Віденського університету, першим у Європі впровадив для отримання нафти буріння свердловин, а в 1861 р.

спорудив у галицькому місті Бориславі першу бурову вежу. Відтоді Борислав став центром нафтових промислів, фінансованих переважно іноземним капіталом (австрійським, німецьким, англійським, американським, бельгійським, французьким); його іноді називали «галицькою Каліфорнією».

Значний внесок до цієї справи зробив і здібний інженер-поляк Станіслав Щепановський, який у 1880–1890-і рр. експлуатував нафтові родовища поблизу

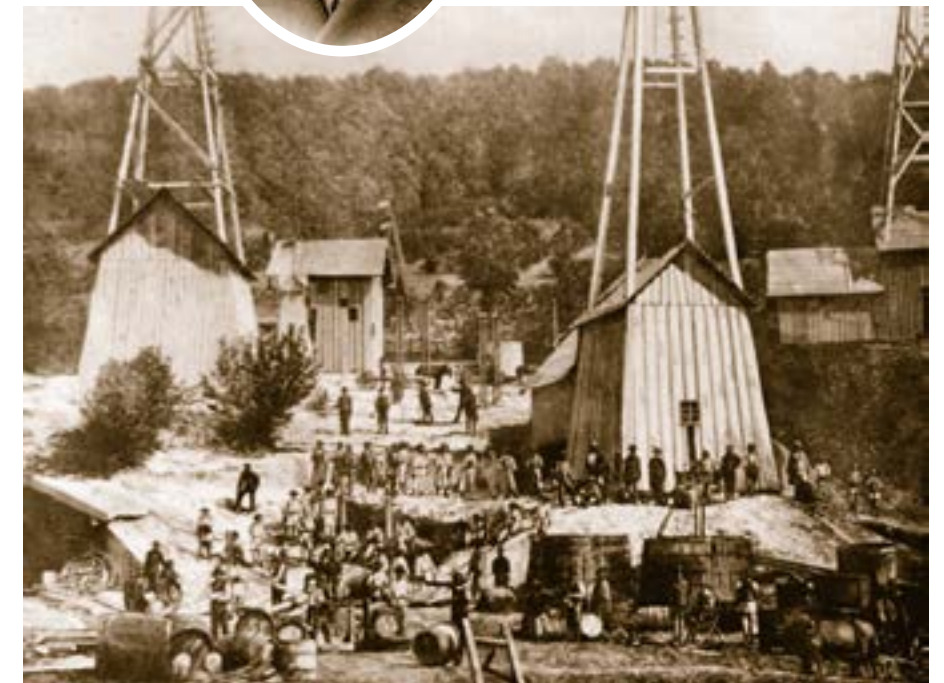
С. Щепановський

С. Щепановський

а порівняно недорога біжутерія користувалася масовим попитом. Вперше у вітчизняній практиці на фабриці Й. Маршака розпочалося використання в ювелірній справі жіночої праці, причому майстрині отримували сприятливі умови роботи та пристойну платню.

На окрему розповідь заслуговує підприємництво Західної України. Тут можна спостерігати істотні відмінності від східних українських територій. Якщо останні мали певні можливості до динамічного розвитку, то на землях України в складі Австро-Угорщини відчувалася тенденція до цілеспрямованого стримування промислового поступу. Майже всі промислові підприємства Галичини (понад 94 %) не перевищували кустарно-ремісничого масштабу. Активно розвивалися хіба що такі галузі, як борошномельна, соледобувна, лісопильна.

Втім, важливу економічну особливість західноукраїнського регіону становила наявність нафтопромислів. Видобуток нафти в Галичині на початку XX ст. склав до 5 % від загальносвітового. Прогресу в цій справі сприяло використання наукових

Нафтові промисли у Словоді Рунгурській, 1881 р.

Нафтові промисли у Бориславі

Коломиї та Борислава. Його коштом було влаштовано першу в Галичині фабрику гірничого обладнання, що містилася в Слободі Рунгурській (тепер с. Слобода Івано-Франківської обл.), а також великий нафтоперегінний завод у селищі Печеніжин. Щоправда, не всі ділянки, в які вкладав гроші Щепановський, виявилися нафтоносними, виникли проблеми з кредитом, — тож інженер, зрештою, втратив свій бізнес і невдовзі помер.

Р. Домс

До фольклору «міста Лева» увійшла романтична легенда про те, що нібито син Домса палко закохався у служницю Зою, котра щодня подавала йому свіже пиво, тому позбувся сімейного підприємства і переїхав з красунею до Швейцарії. Може, щось тут і перебільшено, але, в усякому разі, наприкінці XIX ст. родина Домсів уже не брала участі в цьому бізнесі. А у 1897 р. для більшої конкурентоздатності на європейських ринках провідні львівські пивовари за підтримки міської влади утворили об'єднану

Всеросійська виставка в Києві. З поштівки 1913 р.

інтелігентів. Крім того, він володів потужним борошномельним виробництвом та брав участь у розвитку місцевого пивоварства. Хоча історія броварень Галичини має досить давні витоки, Роберт Домс вивів цю справу на новий рівень якості. Для своєї пивоварні по вул. Клепарівській він вишукував по різних європейських фірмах технічні вдосконалення та найкращі рецепти напоїв. Нині у Львові вшановують пам'ять Роберта Домса маркою пива на його честь.

Видобуток нафти випереджав інші галузі промисловості Західної України. Втім, загальна кількість працюючих на нафтопромислах оцінювалась приблизно у 6 тис. робітників — менше, ніж працювало на окремих металургійних заводах Донбасу чи Кривбасу.

Щойно згаданий нафтопромисловець Роберт Домс був відомий у Львові також як щедрий доброчинець, засновник благодійної фундації з притулком для збіднілих підприємців та

Головний вхід до обласної виставки в Катеринославі. З поштівки 1910 р.

фірму — «Львівське акціонерне товариство броварів».

Наостанок згадаймо про поширений спосіб здійснювати рекламні кампанії та водночас обмінюватися передовим досвідом — проведення торговельно-промислових, сільськогосподарських та мистецьких виставок. Ми вже відзначали, що провідні вітчизняні фірми здобували нагороди на престижних міжнародних експозиціях в Європі та США. В українських містах теж мали місце значні виставкові заходи.

Плакат «красвої виставки» у Львові, 1894 р.

«Палац промисловості» у Львові, 1894 р.

в Києві, що тривала з кінця травня по середину жовтня. Свої «красві виставки» проходили й у царському Львові, де спорудили розкішний павільйон «Палац промисловості». Ці експозиції переконливо показували, що українським землям наприкінці XIX та на початку XX ст. не бракувало ані природних багатств, ані підприємницького завзяття.

Для сучасних українців приклад лідерів вітчизняного підприємництва минулої доби є вельми показовим. Він переконує нас, що при розв'язанні найважливіших завдань, поставлених життям, не варто чекати подачок чи підказок з боку державної влади. Це має бути справою нашої енергії, нашого розуму й наших рук.